

Національна
академія наук України

Інститут
української археології та джерелознавства
імені М.С.Грушевського

Інститут літератури імені Т.Г. Шевченка

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

Михайло ГРУШЕВСЬКИЙ

ТВОРИ у 50 томах

Видавнича рада:

Борис ПАТОН — голова
Любомир ВИНАР • Іван ДРАЧ • Аркадій ЖУКОВСЬКИЙ
Володимир ЛИТВИН • Олексій ОНИЩЕНКО • Сергій ПЛОХІЙ
Френк СИСИН • Ярослав ЯЦКІВ

Головна редакційна колегія:

Павло СОХАНЬ — головний редактор
Ігор ГИРИЧ — відповідальний секретар
Сергій БЛОКІНЬ • Геннадій БОРЯК • Віктор БРЕХУНЕНКО
Галина БУРЛАКА • Василь ДАНИЛЕНКО • Микола ЖУЛИНСЬКИЙ
Мирон КАПРАЛЬ • Олександр КУЧЕРУК • Олександр МАВРІН • Ігор МЕЛЬНИК
Надія МИРОНЕЦЬ • Юрій МИЦІК • Всеволод НАУЛКО • Світлана ПАНЬКОВА
Руслан ПИРИГ • Валерій СМОЛІЙ • Ольга ТОДІЙЧУК • Василь УЛЬЯНОВСЬКИЙ
Ярослав ФЕДОРУК • Андрій ФЕЛОНЮК • Варвара ШУЛЬГА

Михайло
ГРУШЕВСЬКИЙ

Том 13

Серія

Літературно-критичні та художні твори
(1887–1924)

МИХАЙЛО ГРУШЕВСЬКИЙ
MYKHAILO HRUSHEVSKY DIGITAL ARCHIVES

ЛЬВІВ
ВИДАВНИЦТВО
«СВІТ»
2012

УДК 94(477)
ББК 63.3 (4 УКР)
Г 91

*Випущено на замовлення Державного
комітету телебачення і радіомовлення України
за програмою "Українська книга" 2012 року*

*Затверджено Вченою радою
Інституту української археографії та джерелознавства
імені М.С.Грушевського НАН України*

Упорядкування, коментарі, мовна редакція текстів М.Грушевського та пояснення слів —
Галина БУРЛАКА

Переклад висловів іншомовного походження — Мирослав ТРОФИМУК

Видавництво "Світ"

<http://svit.gov.ua/>

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

- © Інститут української археографії та джерелознавства імені М.С.Грушевського НАН України, 2012
- © Інститут літератури імені Т.Г.Шевченка НАН України, 2012
- © Бурлака Г., коментарі, 2012
- © Видавництво «Світ», дизайн та художнє оформлення, 2012

РОЗДІЛ V

ДОДАТКИ

ПОДОРОЖ НА АЙ-ПЕТРІ

Я пройшов п'ять-шість верст і сів на придорожньому камені.

Далі іти було неможливо.

Сонце так палило, що нічим було дихати.

Хотів, було, повернутись у Ялту, коли чую — рипить татарська мажара (гарба). Через декілька хвилин вона порівнялась зі мною.

— Куди їдеш, татарину? На Ай-Петрі?!*

— Ай-Петрі, Ай-Петрі! — закивав головою татарин і вдарив батоном по конях.

— Візьми мене з собою?! Скільки хочеш?

— Сідай! 30 копійок! — сказав він і потяг за віжки. Я зсочив на гарбу і ми поїхали.

“За 30 копійок — 25 верст! І трапиться ж таке щастє людині!” — думав я і відпочивав від втоми. Справді, їхати на гору куди краще, ніж іти, та ще в таку спеку. Почали розмовляти, але він не вмів по-нашому, а я по-татарському, — тому доводилось більше говорити руками, ніж язиком. Полягали ми з ним рядом на гарбу, запалили цигарки і заспівали Бог знає яку пісню. Він співав свою, а я свою, але виходило дуже добре. Принаймні так мені здавалось. Непомітно ми минули виноградники і в їхали в великий гірський ліс. Було тихо. Стояли нерухомо дуби і сосни і наче прислухались до тиші. Кучеряві плющі густими барвінками вились по деревах, наче хотіли злізти високо-високо і подивитись — чи немає чого цікавого навкруги. Гірські струмки шуміли своєю одноманітну безжурну пісню. Ми їхали далі все нагору і нагору.

Над нами синіло небо, ліворуч зеленіли кручі, праворуч стояли скелі і висіли камені. Звечоріло.

Я глянув униз і угл[е]дів Ялту всю в золотих огнях. Наче десь далеко, в темній долині зайнялись якісь невідомі квітки золотим цвітом, а вітер почав віяти і зірвав декілька пелюсток і кинув на море. Зацвіло і Чорне море. Не хотілося очей одривати, та знову вирости сосни, стали і заступили красу.

Ми їхали далі і чим вище підносились, тим починало все дужче і дужче холодніти. Через деякий час стало так холодно, що я навіть притрусив себе на всякий випадок соломою.

— Кожух треба! — сказав татарин.

— Кожух?! У літню спеку?!

— Побачиш — який спека, — відповів татарин і заснув, як тільки можна заснути.

Коні пішли самі. Мені зробилось страшно. Дорога вилась гадюкою і на поворотах колеса мажари вертілись над самою кручею. Зарипіла друга мажара нам назустріч, і коні стали. Я кинувся будити свого татарина.

— Ей! Мамут! Мамет! Як тебе? Щось їде, і ми можемо опинитись в проваллі...

— Нехай їде, — яке тобі діло? Чоловік їде, куди йому треба.

— Та не здурів ти? А як зачепимось?

— Не бійся!

Коні постояли, і ми розминулися. Мій татарин по-своєму озвався до другого татарина, що їхав з якоюсь поклажею, і швидко рипіння другої мажари стихло і злилось з тишею.

— Наш кінь дорогу знає. Не бійся, не впадеш! — сказав мій візник і знову ліг спати.

Зробилось ще холодніше. Повіяв вітер. Зашуміли сосни.

І чим далі ми їхали, тим дужче і дужче дув вітер і сильніше шуміли сосни. Нарешті стало зовсім холодно. Я трусився, як в лихоманці, і глибше зарився в солому. Було темно. Тільки іноді крізь дерева, десь далеко-далеко жовтіли вогні, одрізані од нас чорною прірвою. Так ми їхали досить довго, аж ось зажеврїли вікна казарми, що стоїть на самій горі, коні стали, і татарин підвівся.

— Ну, вставай, приїхали! Тобі в ресторан? Там єсть номер. Два рублі.

Це було занадто дорого для мене.

— А ти куди їдеш? — спитав я татарина.

— В балаган їдем. Півтора верста.

Я попросив татарина взяти мене з собою.

І знову зарипїла мажара і покотилась в долину.

Я насунув солом'яного капелюха на вуха, сидїв, зігнувшись втрое, і тремтів від холоду. На темному фоні ночі праворуч якось раптово виросла не то гора, не то хмара.

— Що це таке?

— Беденекир, такий гора, самий високий гора на Яйла! — відповїв татарин і, трохи подумавши, додав — по-вашому “Перепелячий гора”*. Перепел летить восени і сідає на нього. Чоловік їде (без собаки!), дивиться і накриває шапкою перепела. Восени перепел жирний, літає зовсім зле.

Я трусився і нетерпляче ждав куреня, щоб зогрітись і чого-небудь з'їсти.

Аж ось коні стали, і татарин швидко сплигнув з гарби і крикнув:

— Алі!

Хлопчик років 13–14 відкільсь вибіг і, перекинувшись з моїм візником декількома словами, почав допомагати розпрягати коней. Я вбіг в “балаган”. Це був курїнь, зроблений на швидку руку з брусків, які нещільно приставали один до другого, і вітер з шумом і свистом летїв між ними і обдавав жагучим холодом. Вікон не було, а двері заставлялись до половини якоюсь дошкою. Я кинувся грїти руки над жаровнею, що стояла посередині куреня, і шукати очима затишнішого притулку на ніч. Ввійшли татари.

— Мало вогню! — сказав я.

— Зараз будемо пити каву, — відповів татарин і кинув у жаровню декілька трісок і вугілля.

Зайнялись тріски, зажевро вугілля і пішло тепло. Я стою і повертаюсь до жаровні то спиною, то боком, то грудьми, але поки нагріються груди, зовсім захолоне спина.

А вітер все дужчає і дужчає*. Шумить, і б'ється, і скаженіє, наче обурений, що на його дорозі хтось смів поставити куреня в той час, коли він змерз на півночі і летить погрітися на теплому півдню. Прийшло ще двоє якихось татар і стали терти долоні над жаровнею. Випили кави — наче зогрілись трохи.

Розговорились. Виявилось, що тут влітку татари палять дерево на вугілля і одвозять його в Ялту. Так до першої пороші. А зимою тут немає ні доріг, ні людського сліду. Все занесено снігом і ніхто не зважиться ні заїхати, ні зайти в мармурове царство пустелі.

Живуть лише в казармі, але одрізані від усього світу. Іноді встануть уранці і бачуть, що наметено снігу вище вікон, і не знають, що діється на Божому світі. Запалять світло і сидять, а потім якось розчиняють двері і почнуть пробивати тонелі, якось одкидати сніг, щоб хоч углядіти шматочок синього неба. І так живуть аж до того часу, коли пригріє сонце, і з гір загремлять потоки, зриваючи і несучи камінне і падаючи з кручі.

Я слухав, а вугілля помалу погасало і татари мостились спати.

Треба було подбати про ночівлю.

Найшов я куточок, обв'язав рушником голову, підмостив соломі і ліг, зігнувшись, щоб заснути. Став впевняти себе, що зараз зовсім не холодно, що навіть соромно молодому парубку влітку та ще й на півдню одягати кожуха. Татари — то інша річ, се — їх діло; їм, може, холодно на печі у просі.

З такими думками я задрімав, але швидко прокинувся і зсочив на обидві ноги. Ну й холоднеча! Не тільки спати — і влжати не можна! А вітер!! Реве, кричить, лютує! Стою, трушусь, зуби цокотять!

Збудив татарина.

— Давайте каву пити. Я заплачу за всю каву, їй Богу. Скільки б не випили!!

Татарин, очевидно, любив каву, бо не пройшло і трьох хвилин, як в жаровні уже червоніло вугілля і лилось приємне тепло. Пив я доти, доки не почало розвиднятись. Я глянув у щілину і уледів гору.

— Як зветься оця гора? — спитав я.

— Беденекир.

— А знаю, знаю: “Перепелина гора”.

Дотлівало вугілля, кави пити було уже нікуди, а сидіти в курені неможливо. Я заплатив за каву, за ночівлю і пішов на Беденекир.

Коли зійшов я на гору, сонце уже золотило верхогір'я і ранок тремтів в першій його промінні.

На версти синіли гори і густі тумани блакитними поясами оповивали їх і котились по зеленому килиму гірських гаїв. Сіріло і парувало море.

Вільно і глибоко дихали груди.

Чи віяв тоді вітер, чи було тихо — не знаю. Вся душа була напоена красою і охоплена почуттям якоїсь незнаної радості. Все забуто, все оставлено там, у долинах, а тут стелються лише голубі простори, синіють гори, в золоті горить камінне та котяться тумани і замирають над кручами. В повітрі де-не-де чорніли орли, — і хто може знати — чим жило їхнє серце, куди дивилися їх очі. Але далі! На Ай-Петрі!

Довго ішов. Спускався вниз і виходив нагору. Не хотілося шукати стежки. Так приємно переходити і перелазити граніти, розгортати віти і не знати, що тебе чекає далі. А чекають все нові і нові куточки, і кожний з них чарує красою. Ось у величезній кам'яній балці три великі камені припали один для другого і між собою оставили для когось грота. Там тріснула скеля. Кинеш камінь, стоїш і прислухаєшся — як далеко він летить, як глухо лунають його звуки. Там вирости справжні мури, несподівано натикаєшся на фортецю. Ледве-ледве пізнаєш, що вона збудована не людськими руками.

А ось в долині хаос, хаотична купа каміння. Наче хтось великий проходив тут і зустрів на своїй дорозі провалля, і не схотів його обходити, і став кидати скелі, і доти кидав їх, доки не закидав яру, а потім ступив раз, два і пішов, і пішов далі. Стоїш, думаєш і не можеш позбирати думок і одірвати погляду.

Але пройдені зелені гаї в горах.

Засіріло одно суцільне камінне. Нічого живого. Перший день Творіння. Так хаотично і разом з тим могутн[ь]о і велетно було, мабуть, в перший день Творіння, коли Бог сказав: “Да буде твердь!” Сказав і кинув в повітрі шматок глини.

— Ліпїть! Я вдихнув в вас Творчи[й] дух!

Знову буковий гаї, знову гіганти-граніти, застелені мохом. Обминаєш стежку, тікаєш від неї, чіпляєшся за віти, за корені і не почуваш стоми. Коли вдалині єсть для тебе мета, коли ідеш прямо назустріч їй, в душі твоїй гримить тисячоголоса симфонія і заглушає плач і стогін тіла. Упадеш, лежиш, умираєш і не знаєш — що з тобою: сон чи зайвий відпочинок... Догадаєшся, коли оглянешся назад і угледиш, як багато зійшло твоєї крові.

— Ай-Петрі! Ай-Петрі! — ледве не скрикнув я. Ліг над самою кручею і глянув вниз.

Дивно! Не розказати, як дивно. Далеко-далеко зеленими хвилями розлилась долина. Маленькими-маленькими кущиками здаються ті дерева, що вкрили її. Невже це ті ліси, що оточують Алупку, Сімеїз?! Вони, вони, бо

он червоніють алупкинські дачі, праворуч синіє скеля “Діва” в Сімеїзі, он над морем “Ластівчине гніздо”. А за ним в тумані чорніє гора Аю-Даг — Ведмідь. Наче справді якийсь велетенський звір увійшов по коліна в море, сягнув ще далі, щоб напитись чистої води, і припав до неї. П’є, доки хоче, байдужий до всього.

А тут, зараз підо мною яка краса! Безодні, скелі, шпилі. По схилах туляться сосни, ростуть на голих, твердих гранітах. І дивуєшся — як могло упасти зерно на сей ґрунт, як могло вирости дерево. О, хіба мало в житті падає зерен на тверді камені. Хіба мало велетнів виростає з них і дивує своєю міццю?!

А там, за землею, за зеленим берегом! Розступилися обрії, розлилося, розкинулось море і лежить. Любуйся, небо, моєю красою! І небо припало до його своїми устами, відкрило йому всі барви, всю душу і, як мати дитину, накрило його ніжним серпанком.

Де-не-де біліють на ньому вітрила, чорніють пароплави... А що це праворуч? Хмари чи тумани стеляться по долині? Стеляться і ростуть, і вкривають собою зелену ниву алупкинських лісів? Огонь! Горить що? Пожежа? Горять ліси.

Я стояв і дивився униз, і бачив, як золота змія вогню бігла по схилу і застинала димом свою стежку. Де-не-де кріз[ь] дим пробивалось полум’я і знову ховалось в ньому. З кожною хвилиною все більша і більша площа долини охоплювалась хмарами диму і незабаром потонула в ньому вся долина.

Не вмівся дим у глибокій долині і послався по синьому морю, і покотився чорними клубками...

вакаціях між семою і восьмою класами гімназії, се не завадить пам'ятати, читаючи їх. Видаючи їх тепер, я мусів їх децю прихорити, але важніших змін не робив”.

Третє оповідання... — “Неробочий Грицько Кривий”.

... в децю змінений формі — далі в автографі передмови було: “Четверте й п'яте писалися за часів львівських, для публіки галицької — се мало свій вплив на їх уклад і мову”. П'ятим мало бути оповідання “Особисте щастя”, яке цензура заборонила.

Четверте було написано по переході до Львова... — “Історія одної ночі”.

Останнє... — “Ясновельможний сват”.

...з нагоди ювілею Хмельниччини — тобто 250-річчя початку визвольної війни під проводом Б. Хмельницького.

... одно найперше (1884), видане без моєї відомости... — невідомо, про який твір йдеться.

... і одно пізніше, з р. 1894, — се останнє з причин, не залежних від мене — оповідання “Особисте щастя” було заборонене російською цензурою.

[Передмова до збірки “Sub divo”]

Вперше опубліковано без заголовка як передмова до кн.: Мих. Грушевський. *Sub divo*: Оповідання, начерки, замітки. — К.: Друкарня Акц. Т-ва “Петро Барський” у Києві, 1918. — С. 3; без підпису, датоване 1917 р.

До збірки увійшли: “Ніч”, “Предок”, “Пенати”, “З похорону”, “Тестамент”, “Комета”, “На горах”.

[Передмова до збірки “З старих карток”]

Вперше опубліковано без заголовка як передмова до кн.: Мих. Грушевський. *З старих карток*: Оповідання. — К.: Друкарня Акц. Т-ва “Петро Барський” у Києві, 1918. — С. 2.

До збірки увійшли: “У Святої Софії”, “Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції” (друковано вперше), “Біжниця в Зомербергу”, “Як ми стрічали Новий рік. Уривок із споминів Івана Галайчука”, “Розмова з Кривоносом” (друковано вперше).

Подорож на Ай-Петрі

Вперше опубліковано у виданні: Україна. Наука і культура: Щорічник. — К., 1999. — Вип. 30. — С. 258–261, — як твір М. Грушевського. Підставою визначення авторства було лише те, що рукопис з цим текстом зберігається в архівній справі разом з іншими творами цього ж автора та його родича *Тригорія Грушевського (1865–1921, писав під псевдонімами Грицько Чулай, Петро Голота та ін.)*. Однак почерк “Подорожі на Ай-Петрі” суттєво відрізняється від усіх (і ранніх, і пізніших) варіантів почерку М. Грушевського, окрім того, ціла низка мовних і правописних особливостей рукопису дають підстави заперечити приписування цього твору М. Грушевському. На жаль, поки що не вдалося з'ясувати, з чим саме автографом маємо справу.

Публікуємо оповідання як твір, авторство якого остаточно не встановлене; за рукописом: ЦДІАК України, — Ф. 1235, оп. 1, спр. 261, арк. 84–90.

с. 538 Ай-Петрі — одна з мальовничих вершин Кримських гір. Висота 1234 м. Розташована на Ай-Петринській яйлі на північ від Алупки, над селищем Корєіз.

с. 539 Беденекир (Бедене-Кир), Перепелина гора — найвища гора Ай-Петринського масиву, її висота 1300 м.

с. 540 А вітер все дужчає і дужчає — Ай-Петрі занесена до Книги рекордів України як найбільш вітряне місце в Україні. На ній 125 днів на рік віє вітер, його швидкість досягає 50 м/с.

ЗМІСТ

	с. текстів	с. ком.
Розділ І. ПРОЗА	5	543
На траві.	7	543
“Я був тоді у гімназії, в останньому класі...”	12	544
Неробочий Грицько Кривий	22	545
Перехожі	39	546
Старий терен	42	547
Остання кутя	48	547
Особисте щастя	58	548
Пан	72	550
Перешкода	82	551
Історія одної ночі	90	552
Ясновельможний сват	106	553
Ніч	123	559
Предок	127	559
Пенати	132	560
Комета	142	560
З похорону	152	561
Тестамент	157	561
Як ми стрічали Новий рік	179	561
Біжниця в Зомербергу	183	562
На горах	196	563
У Святої Софії	200	563
Історія синьйори Занети Альберіго з Венеції	215	565
Розмова з Кривоносом	228	565
Вихрест Олександр	233	566
Розділ ІІ. ДРАМАТИЧНІ ТВОРИ	239	567
Хмельницький в Переяславі	241	567
Ярослав Осмомисл	299	571
Розділ ІІІ. ПЕРЕКЛАДИ	351	573
В. Гаршин. Чотири дні	353	573
Житіє Олексія, чоловіка Божого	361	573
Житіє святого праведного Филарета Милостивого	367	573
Д. Мамін-Сибіряк. Майя	377	574
Д. Мамін-Сибіряк. Баймаган	386	574
Г. Флобер. Іродіяда	395	574
Предок	419	575

Розділ IV. НЕЗАКІНЧЕНІ ТВОРИ, ФРАГМЕНТИ	425	575
“Діялося року Божого тисяча сімсот першого...”	427	575
[Приват-доцент]	466	576
“Діялось се — тому років вісімсот, трохи більше”	479	578
“Недалеко великого гостинця зі Львова до Галича...”	494	580
Міліон	499	581
Запорожці	503	581
Дрібні фрагменти	512	582
Розділ V. ДОДАТКИ	515	582
Ранні редакції оповідань	517	582
Остатня куця	517	582
Старий терен [I]	528	583
Старий терен [II]	528	583
Пани	532	583
Авторські передмови до збірок	536	583
[Передмова до збірки “Оповідання”]	536	583
[Передмова до збірки “Sub divo”]	536	584
[Передмова до збірки “З старих карток”]	537	584
Подорож на Ай-Петрі	538	584
КОМЕНТАРІ	543	
ПОКАЖЧИК ІМЕН	585	
ПОЯСНЕННЯ СЛІВ	587	

НАУКОВЕ ВИДАННЯ

Грушевський Михайло Сергійович

Твори: У 50 томах

Том 13

Серія “Літературно-критичні та художні твори”
(1887–1924)

Редактор *Л.Веремієнко*
Художнє оформлення *С.Іванов*
Технічний редактор *І.Сімонова*
Коректор *О.Тростянчин*

Грушевський М.С.

Г 91 Твори: У 50 т. / редкол.: П.Сохань, І.Гирич та ін.; голов. ред. П.Сохань. — Львів : Світ, 2002 — .
Т. 13: Серія “Літературно-критичні та художні твори” (1887–1924) /упор. Г.Бурлака. — 2012. — 592 с.
ISBN 978-966-603-223-5; 978-966-603-742-1 (т. 13)

Останній з трьох томів серії “Літературно-критичні та художні твори” умістив завершені літературні тексти і фрагменти 1887–1924 років. Представлені оригінальні прозові й драматичні твори М. Грушевського, а також низка перекладів. Частина матеріалів публікується вперше.

Видання розраховане для науковців та всіх, хто цікавиться красним письменством.

ISBN 978-966-603-223-5
ISBN 978-966-603-742-1 (т. 13)

ББК 63.3 (4 УКР)

Формат 70x100¹/₁₆. Папір офс. Гарн. Academy. Офс. друк. Умовн. друк. арк. 48,1.
Обл.-вид. арк. 42,0. Тираж 5000 прим. Вид. № 28. Зам. 81П

Державне спеціалізоване видавництво “Світ”
79008 м. Львів, вул. Галицька, 21

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 2980 від 19.09.2007 р. www.svit.gov.ua
e-mail: office@svit.gov.ua
svit_vydav@ukr.net

Друк ТДВ “Патент”

88006 м. Ужгород, вул. Гагаріна, 101

Свідоцтво суб'єкта видавничої справи: ДК № 4078 від 31.05.2011 р.